

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ТОПОЛЕВСЬКИЙ Руслан Богданович

УДК 340. 14

СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ ЮРИДИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Спеціальність 12.00.01. – теорія та історія
держави і права; історія політичних
і правових вчень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Національного університету внутрішніх справ МВС України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент,
Погрібний Ігор Митрофанович
Національний університет внутрішніх справ, заступник начальника
кафедри теорії та історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент
Оборотов Юрій Миколайович,
Одеська національна юридична академія,
завідуючий кафедрою теорії держави і права;

кандидат юридичних наук, доцент
Шмоткін Олексій Вікторович
Національна академія СБУ,
начальник кафедри теорії держави і права

Провідна установа: Інститут законодавства Верховної Ради України, м. Київ

Захист відбудеться «12» червня 2004 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.03 Національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. 50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий «11» травня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. Є. Кириченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження обумовлена, щонайменше, двома знаковими факторами: 1) формуванням незалежної демократичної правової системи України у відповідності до міжнародних норм права; 2) науково-доктринальним переосмисленням поняття права.

У відповідності до них право повинно розглядатися не як «наказ суверена», а як засіб забезпечення суспільної гармонії, узгодження точок зору різних суспільних суб'єктів, врешті-решт як справедлива і рівна міра свободи. Це стає можливим при розгляді права як різноджерельного феномена, який формується не лише внаслідок цілеспрямованих зусиль законодавця, але також через інші соціальні канали.

Розвиток філософії права, антропології права, соціології права затребував переосмислення загальної теорії джерел права. Актуалізація цієї проблеми обумовлена також змінами в суспільній свідомості та ідеології, які сталися в Україні після набуття незалежності, її інтеграцією у світову економіку та зростанням ролі міжнародних та регіональних (наднаціональних) правових норм. Проголошення у Конституції України (1996 р.) напрямку на побудову правової держави, нормативне закріплення у вітчизняній правовій системі принципу верховенства права значно посилює необхідність інтенсифікації досліджень у цій сфері.

Свої концептуальні підходи запропонували науковці, законодавці, юристи-практики. Інтерес компаративістики до з'ясування ступеня поширеності, ролі і місця судового прецеденту у континентально-європейській сім'ї правових систем, визначення ролі доктрини у формуванні різних систем права тощо підсилює важливість вивчення системних зв'язків юридичних джерел права.

Однак в загальнотеоретичному аспекті ця проблема не ставилася, і, відповідно, відсутнє комплексне дослідження системи джерел права з точки зору їх системних зв'язків.

Між тим, постановка такої проблеми актуалізується як в теоретичному, так і практичному значенні. Вона важлива для визначення вірного напрямку правової політики держави як у правовій, так і політичній сферах життєдіяльності суспільства. Створення сучасної загальної теорії джерел права на нових засадах з врахуванням принципу методологічного плюралізму і базуванні на антропологічному підході, який ставить людину в центр правової реальності, є однією з первинних задач сучасної вітчизняної юриспруденції. Ігнорування такого підходу, принципів ідеології права, деформація принципу верховенства права, порушення принципу законності, які пережило наше суспільство протягом останніх поколінь, мало однією з причин відсутність цілісної системної концепції юридичних джерел права. Хоча питання про джерела права неодноразово ставилося в юридичній науці, однак дискусія велася переважно щодо співвідношення понять «форма» і «джерело» права.

Підсилює теоретичне значення досліджуваної проблеми перегляд панівної в юридичній науці радянських часів концепції, згідно з якою фактично єдиним прийнятним джерелом права визнавався

нормативно-правовий акт (закон), а категорія «система джерел права» заміщала категорією «система законодавства». Суто позитивістський підхід до поняття «джерело права» спрощував дану проблему і нівелював її значення для юридичної практики.

В сучасних умовах необхідність переосмислення категорії «система джерел права» та поглибленого дослідження системних зв'язків між джерелами права, як традиційними, так і нетрадиційними обумовлена, принаймні тим, що 1) Україна визнала ратифіковані Парламентом міжнародні договори частиною національного законодавства, і за рахунок них зросла роль нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права; 2) в Україні поширилася дія прецедентів Європейського суду з прав людини, а певні рішення Конституційного Суду України стали визнаватися прецедентами тлумачення; 3) зберегли, а подекуди поновили своє значення правові звичаї (звичаї ділового обороту, торгівельні звичаї, міжнародні звичаї тощо) і узвичаєння (адміністративні, торгівельні).

Характер системи джерел права, і, опосередковано, правової системи, невід'ємної від інших підсистем суспільства (економічної, політичної, соціокультурної), які перебувають у найтіснішій взаємодії з нею, визначають, значною мірою, зв'язки між джерелами права. Причому йдеться не лише про внутрішні зв'язки між ними, а й про взаємодію з іншими підсистемами правової системи. Саме тому важливим стає питання про місце системи юридичних джерел права в правовій системі, зокрема, і соціальній системі взагалі, що, в свою чергу, здатне посприяти поглибленню розуміння трансформаційних процесів в правовій системі України, визначенню міри змін правової системи в умовах євроінтеграційних процесів, наближенню системи юридичних джерел права України до стандартів Ради Європи і Європейського Союзу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в рамках «Головних напрямків наукових досліджень Національного університету внутрішніх справ на 2001-2005 роки» (пп. 1.3, 1.4) (затверджені Вченою Радою НУВС від 23.03.2001 р.), у відповідності до «Тематики пріоритетних напрямків дисертаційних досліджень на період 2002-2005 рр.» (пп. 11, 14) (затверджена наказом МВС України № 635 від 30.06.2002 р.)

Мета дослідження полягає у встановленні визначальної ролі системних зв'язків юридичних джерел права в процесі формування і функціонування системи юридичних джерел права як правового явища, теоретичному обґрунтування значимості і необхідності для забезпечення принципу верховенства права різноманітності юридичних джерел права.

Для досягнення поставленої мети основна увага в дисертації надається вирішенню наступних **завдань**:

- на основі існуючих теоретико-правових джерел та наукових досліджень з'ясувати зміст поняття «система юридичних джерел права» в сучасних умовах;
- дослідити структуру системи юридичних джерел права;

- запропонувати класифікацію систем юридичних джерел права за різними критеріями;
- дослідити роль і значення системних зв'язків у функціонуванні системи юридичних джерел права як цілісності;
- розглянути взаємозв'язок і взаємозалежність елементів системи юридичних джерел права;
- розглянути місце системи юридичних джерел права в правовій системі і взаємозв'язки з іншими складовими правової системи.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є правова система в цілому і такий її структурний елемент, як нормативна (регулятивна) підсистема, зокрема.

Предметом дослідження є закономірності функціонування системних зв'язків юридичних джерел права, їх юридична природа та класифікаційні ознаки у їх структурному розмаїтті.

Методологічну основу дослідження становить системний підхід, який дозволив а) дослідити внутрішню будову системи юридичних джерел права та місце, яке займає в ній кожна з підсистем; б) відобразити взаємозв'язки юридичних джерел права, ускладнення системних зв'язків внаслідок ускладнення суспільних стосунків, в) виокремити генетичні, структурні та функціональні зв'язки. За допомогою синергетичного методу представлено динамічний характер розгортання системних зв'язків в системі джерел права, що обумовлює багатовимірність і нелінійність функціонування системи джерел права. Порівняльний метод сприяв встановленню співвідношення системи юридичних джерел права, як складової регулятивної (нормативної) підсистеми правової системи, з іншими її складовими: правосвідомістю, юридичною практикою, системою права, системою правових інституцій. Застосування порівняльного методу стало в нагоді при проведенні аналізу в національній і зарубіжних правових системах.

Формально-логічний метод дав змогу сформулювати дефініцію системи юридичних джерел права, конкретизувати формально-логічні зв'язки між окремими юридичними джерелами. Поєднання конкретно-соціологічного та історичного методів дозволило встановити роль такого виду джерела права як корпоративний (партійний) акт і визначити його зв'язки з іншими джерелами права. За допомогою методу моделювання було здійснено побудову моделі загальної (універсальної) системи юридичних джерел права, а метод прогнозування посприяв накреслити перспективу подальшого розвитку системних зв'язків та взаємодій юридичних джерел права одне з одним і системою в цілому.

В даному дослідженні використано розробки та праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-правознавців, як у сфері історико-теоретичних юридичних наук, так і у сфері галузевих юридичних наук. Істотне значення для підготовки дисертації мали наукові дослідження таких дослідників, як: Н.Г.Александров, С.С.Алексєєв, Ж.-Л.Бержель, Г.Дж. Берман, С.Н.Братусь, А.В.Венгеров, Р.Давід, П.Б.Євграфов, С.Л.Зівс, С.Ф.Кечек'ян, Н.І.Козюбра, Р.Крос, Х.Кьотц, Є.А.Лукашова, Н.І. Матузов, А.В.Міцкевич, Г.І.Муромцев, П.Є.Недбайло, В.С.Нерсесянц, Ю.М.Оборотов, Н.М.Оніщенко,

С.Полєніна, Л.В.Петрова, П.М.Рабінович, О.Ф.Скакун, Л.Р.Сюкіяйнен, Ю.А.Тихомиров, Л.Б.Тіунова, Ф.А.Хайек, К.Цвайгерт, М.В.Цвік, А.Ф.Шебанов, Л.С.Явич та інших, чії наукові праці були присвячені проблемам, що вирішувалися здобувачем під час дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. Вперше підготовлене монографічне дослідження в якому розглядаються роль і значення системних зв'язків юридичних джерел права, як в процесі становлення і функціонування системи юридичних джерел права зокрема, так і правової системи загалом.

Наукова новизна результатів міститься також в наступних положеннях:

- вперше запропоновано вважати юридичну науку каналом зворотного зв'язку, що, опосередковуючись через правову доктрину, впливає на становлення і функціонування системи юридичних джерел права як складної динамічної системи;

- доповнено і уточнено систему юридичних джерел права: запропоновано поруч з традиційними юридичними джерелами права (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай, правовий прецедент) включити до неї і нетрадиційні – принципи права, корпоративні акти, релігійно-правові тексти, акти «м'якого права» (рекомендаційні акти міжнародних організацій);

- на основі критики конструкції аналітичної теорії права «система права – система законодавства» вперше запропоновано замінити її конструкцією «система права – система джерел права», як більш повної за обсягом, і такої, що відповідає сучасній теорії різноджерельності права;

- вперше запропоновано узагальнюючу дефініцію «система юридичних джерел права»;

- уточнено і розвинуто принцип верховенства права щодо повноти його дії через різні види джерел права, які доповнюють і корегують одне одного;

- вперше змодельовано загальну (універсальну) систему джерел права держави, що включає в себе джерела права і зв'язки між ними у двох площинах: а) вертикальній – на міжнародному, регіональному (наднаціональному), національному рівнях; б) горизонтальній – на галузевому рівні;

- по-новому подано структурування системи юридичних джерел права за ступенем їх впливу на суспільні відносини і виокремлено такі блоки: а) базовий (фундаментальний), б) похідний (конкретизуючий), в) допоміжний (субсидіарний), які притаманні кожному з рівнів загальної (універсальної) системи джерел права;

- доповнено класифікацію систем юридичних джерел права на національному рівні, виявлено, що в новітніх умовах зростання ролі міжнародного акту в національній правовій системі і визнання його пріоритету над національними джерелами права відбувається кореляція обсягу і змісту національної системи юридичних джерел права за рахунок збагачення її міжнародними нормами і принципами, що водночас веде до розмивання меж: а) між національними правовими системами, б) міжнародним правопорядком та регіональними (наднаціональними) правовими системами;

– доведено, що цілісність і несуперечливість системи юридичних джерел права вирішальною мірою залежить від кількості і якісних характеристик системних зв'язків, як всередині неї, так і за її межами – з іншими підсистемами правової системи.

– поглиблено уявлення про процеси самоорганізації системи юридичних джерел права, які набувають різного значення і співвідношення в регулюванні суспільних відносин за демократичного і недемократичного режимів;

– вперше обґрунтовано, що система юридичних джерел права виступає як інтегруючий елемент правової системи, який завдяки системним зв'язкам забезпечує як взаємодію між правосвідомістю і юридичною практикою, так і з іншими системами суспільства – економічною, політичною, соціально-культурною.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що одержані результати дають змогу поглибити розуміння системи юридичних джерел права як однієї з підсистем правової системи держави, сприяти вдосконаленню існуючого механізму правового регулювання на основі врахування особливостей системи юридичних джерел права, характеру системних зв'язків та тенденцій розвитку.

Дисертаційне дослідження може використовуватись у наукових дослідженнях для подальшого вивчення основних тенденцій і напрямів розвитку правової системи і місця системи юридичних джерел права в ній, системних зв'язків окремих галузей права, розробки сучасної теорії джерел права, а також у правотворчій роботі, при підготовці підручників і навчальних посібників для студентів (слухачів, курсантів) вищих навчальних закладів, юридичних факультетів, при викладанні курсу «Теорія держави і права» (тема «Джерела права»), порівняльного правознавства, історії держави і права, а також конституційного, цивільного та інших галузей права.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні положення і висновки дисертації доповідалися на наукових конференціях: «VI Харківські міжнародні Сквородинівські читання» (28-29 вересня 1999 р.), «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених» (20 червня 2003 року, м. Харків), обговорювалися на кафедрі теорії і історії держави і права Національного університету внутрішніх справ. Теоретичні положення дисертації використовувалися під час проведення семінарських занять з курсу «Теорія держави і права».

Положення дисертації слугували автору у процесі проведення експертизи проектів Законів України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» (№1089 від 23 травня 2002 р.), «Про захист персональних даних» (№2618 від 10 січня 2003 р.) та «Про Єдиний реєстр персональних даних» (№4002 від 17 липня 2003 р.), проведеної до слухання у Громадській Раді при Комітеті Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації, присвяченого обговоренню законопроектів щодо захисту персональних даних та реєстрації фізичних осіб.

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення у 6 наукових статтях, 4 з яких опубліковані у фахових виданнях, перелік яких затверджений ВАК України.

Структура роботи обумовлена об'єктом дослідження та особливостями авторського підходу до розробки обраної проблеми. Робота складається із вступу, трьох розділів, до яких входять 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел – 221 найменування. Обсяг дисертації – 187 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, ступінь дослідженості проблеми, зв'язок роботи з науковими програмами, визначається її об'єкт і предмет, характеризуються методологічна, науково-теоретична, емпірична база дослідження, його мета, основні завдання, наукова новизна, теоретичне та практичне значення роботи, апробація результатів дослідження.

Перший розділ «Загальні питання дослідження системи юридичних джерел права» присвячений розвитку наукових поглядів, щодо системи юридичних джерел права, а також визначенню основних понять, що застосовуються в роботі.

У першому підрозділі *«Еволюція наукових поглядів на систему юридичних джерел права»* показаний процес формування системи юридичних джерел права як складної самоорганізуючої системи, що обумовлений низкою об'єктивних факторів – економічних, політичних, соціально-культурних тощо. Акцентовано увагу на ролі юридичної науки у цьому процесі, на яку покладається пошук нових і аналіз чинних правових норм, теоретичне узгодження останніх, визнання ієрархії юридичних джерел права тощо. Вивчення теоретичного і емпіричного матеріалу дозволило встановити, що проблема юридичних джерел права давно була предметом розгляду вчених, а от проблема розгляду їх як системи, дослідження зв'язків між ними та поза ними, постала у вітчизняній науці тільки у ХХ ст., а її трактування (як системи законодавства), пов'язане з пануванням позитивістського підходу (аналітичної юриспруденції), ввійшло на вітчизняному рівні до теорії права як результат застосування системного підходу до правових явищ, зокрема у вигляді співвідношення: система права – система законодавства, в якому перша виступала як зміст, а друга – як форма.

Узагальнюючи точки зору щодо природи системності юридичних джерел права, носіями яких були представники різних правових теорій протягом ХІV-ХХ ст., автор виділяє два основні концептуальні напрямки: 1) система юридичних джерел права є наслідком самоорганізації суспільства (історична школа права, органічна школа права); 2) система юридичних джерел права – продукт цілеспрямованої правотворчості держави (позитивістська школа права).

Пропонується інтегративний підхід, що певною мірою поєднує ці точки зору, в якому стверджується, що система юридичних джерел права породжується в результаті впливу свободи та

порядку, який, в свою чергу, походить від суспільства і держави – з різною перевагою кожного з них в конкретну історичну епоху.

У другому підрозділі *«Понятійно-категоріальний апарат досліджуваної теми»* фіксуються особливості застосування методологічного плюралізму до дослідження юридичних джерел права, як структурних елементів системи юридичних джерел права, що перебувають у найтісніших зв'язках.

Дослідження системи юридичних джерел права, як багаторівневої і об'ємної категорії, потребує застосування спеціальних методів (системний підхід, синергетика тощо), призначених для пізнання складних динамічних самоорганізуючих систем.

За підсумками проведеного аналізу різних підходів до поняття «система», здобувач буде подальше дослідження на визначенні системи як сукупності елементів і мережі зв'язків між ними, організованої спеціальним чином.

В юридичній науці джерела права можна класифікувати на загально-соціальні і спеціально-соціальні (юридичні). Серед загально-соціальних найбільш вагомими є матеріальні та ідеологічні джерела права. На думку автора можливо вживати термін «джерела права» без вказівки їхньої додаткової характеристики, власне щодо юридичних джерел права. Що ж стосується визначення поняття «юридичне джерело права», то тут автор притримується «широкої» дефініції цього поняття: в контексті даного дослідження юридичне джерело права розуміється як специфічна форма закріплення та організації в конкретному суспільстві інформації про загальнообов'язкові правила поведінки (норми права), притаманні конкретній історичній епосі.

Даючи визначення головних понять, що вживаються у роботі, автор називає їхні основні ознаки і, зокрема, зосереджує увагу на детальному аналізі властивостей системи юридичних джерел права як складної самоорганізованої системи. Серед властивостей названі наступні: 1) складається з багатьох різнорідних частин (наприклад, юридичні джерела права, підсистеми системи джерел права – система законодавства, система нормативно-правових договорів, прецедентне право тощо), які взаємодіють завдяки системним зв'язкам; 2) неможливо однозначно передбачити майбутні параметри її розвитку, невідомо, як саме і в який саме спосіб відбуватиметься її розвиток, яким конкретно чином буде врегульовано ту чи іншу сферу суспільних відносин; 3) зазнає внутрішніх і зовнішніх коливань, впливу, як з боку інших підсистем правової системи, так і з боку новоутворюваних джерел права; 4) різка зміна обставин може призвести до її нестабільності, до фрагментації системи джерел права, коли частина системи джерел права не діє або суперечить іншій частині, паралізуючи її; 5) в процесі розвитку переходить з рівня на рівень – від звичаєвого неписаного права – до писаного права, від фрагментарних нормативних сукупностей через кодифікацію до складної динамічної системи; 6) в процесі функціонування, завдяки системним зв'язкам, виявляються нові принципи, правоположення, приписи, існування яких не передбачалося в

процесі її формування, які прямо не закріплені в юридичних джерелах права; 7) включає в себе низку структур: ієрархічну; національно-територіальну; горизонтальну (галузеву).

Застосування системного підходу дає можливість зробити, зокрема, висновок про те, що зростання якості системи юридичних джерел права повинно мати своїм наслідком більш досконалі системні зв'язки і, відповідно, більш ефективну юридичну практику і підняття рівня правосвідомості суспільства. Таким чином, належне функціонування кожного з елементів правової системи: правосвідомості, системи джерел права/системи законодавства, юридичної практики та системи правових інституцій, зокрема, і всієї правової системи загалом, залежить від належного функціонування і розвитку всіх інших елементів правової системи.

Другий розділ «Місце системи юридичних джерел права в правовій системі» присвячений розгляду взаємозв'язків і взаємодії юридичних джерел права з іншими підсистемами правової системи.

Перший підрозділ *«Система юридичних джерел права як складова правової системи»* показує роль і місце системи джерел права серед інших елементів правової системи. Аналізується поняття і склад правової системи, досліджується, яким чином система юридичних джерел права забезпечує взаємодію правосвідомості та юридичної практики.

Сутність, взаємодія і ефективність функціонування системи юридичних джерел права виступають в якості передумов ефективності всієї правової системи. Автор також відзначає, що найбільш тісні зв'язки, в силу своїх властивостей, в правовій системі мають (під)система юридичних джерел права і (під)система права.

Підсистема юридичних джерел права має тісний зв'язок із правосвідомістю: звичаєве право об'єктивує правосвідомість традиційного суспільства у вигляді правових звичаїв; судові прецеденти – правосвідомість суддів, суддівського корпусу; адміністративні прецеденти – правосвідомість посадових осіб відповідного адміністративного органу; закони – правосвідомість парламентарів. Загальні принципи права формалізують і виражають правосвідомість громадянського суспільства, що, в свою чергу, породжує особливий статус конституцій сучасних держав у системі юридичних джерел права. Причиною цього виступає той факт, що сучасні конституції, базуючись на загальних принципах права (правах людини) є стандартом для вищих нормативно-правових актів держави – законів. Відповідність закону Конституції є вирішальною для визнання закону правовим, тобто таким, що відповідає праву.

Система юридичних джерел права – це своєрідний масив норм, виражених нормативними приписами, які розгортаються вздовж осі історії – в певному часі і в певному просторі (територіальному і соціальному), – розвиваючись у відповідності до еволюції суспільства, і фіксують наявний стан правосвідомості і юридичної практики як двох складових елементів правової системи, суміжних з системою права та системою юридичних джерел права. Юридичні

джерела права значною мірою виступають як результат взаємодії правосвідомості і юридичної практики, опосередкованої через діяльність юридичних інституцій.

В другому підрозділі «*Система джерел права: поняття, види*» формулюється дефініція системи юридичних джерел права, розкривається її сутність, дається класифікація систем джерел права.

Під системою юридичних джерел права автор розуміє сукупність всіх форм юридичного закріплення і організаційного забезпечення інформації про загальнообов'язкові правила поведінки (юридичні норми) у сукупності їх взаємозв'язків (генетичних, структурних і функціональних), через які об'єктивуються нормативні приписи галузі права, нормативні складові національної або регіональної (наднаціональної) правової системи чи міжнародного правопорядку.

За рівнем правового регулювання: системи юридичних джерел права запропоновано наступну класифікацію: галузева, національна; регіональна (наднаціональна); міжнародна. В свою чергу національні системи юридичних джерел права відповідно до сімей (типів) правової системи можна поділити на англосаксонську, романо-германську, традиційну, релігійну, заідеологізовану (за Рене Давидом); – за державним устроєм: унітарна, що складається із: загальнодержавної системи джерел права, системи джерел права адміністративно-територіальних одиниць і системи джерел права автономних утворень (у разі їх наявності); федеративна, що об'єднує: систему джерел права федерації і систему джерел права суб'єктів федерації; – за державним режимом: демократична (відкрита), недемократична (закрита); – за способом розвитку: традиційна, модерна.

В третьому підрозділі «*Особливості становлення системи джерел права в Україні*» висвітлюються певні риси і тенденції, притаманні українській системі джерел права в процесі її формування.

Здобувач аналізує процес становлення системи юридичних джерел права в Україні на прикладі практики реалізації громадянами права на мирні збори. Зауважується, що відсутність відповідних нормативних актів, спрямованих на конкретизацію забезпечення дії норм Конституції, не зумовлює їхньої нечинності і не тягне за собою неможливість їхнього використання особами. Відсутність законів, які б врегулювали можливість передбачених (згідно з Конституцією України і Європейської конвенції з прав людини) обмежень прав людини і основних свобод, спричиняє порушення цих прав і свобод з боку державних органів, і, зокрема, з боку судів. Наголошується, що в процесі становлення правової держави в Україні особливого характеру набув принцип правової визначеності (певності), сформульований Європейським судом з прав людини, який передбачає можливість громадянина передбачати юридичні наслідки своїх дій. Правова визначеність передбачає не лише наявність відповідних норм права, але й чіткість їхнього закріплення в конкретних юридичних джерелах права, зрозумілість їх змісту, безконфліктне співвідношення між цими джерелами. Наявність значної кількості лакун у вітчизняному правовому регулюванні, а також застосування адміністративно-

правових узвичаєнь в діяльності управлінських органів призводить до неможливості ані фізичним, ані юридичним особам з належним рівнем впевненості передбачити наслідки своїх дій.

Відзначається необхідність проведення науково-експертної ревізії актів законодавства СРСР, чинних в Україні у відповідності до Постанови Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» від 12 вересня 1991 року та позбавлення чинності тих актів, що містять правові норми, прийняті для врегулювання відносин за часів існування суспільно-політичного ладу, несумісного з принципом верховенства права.

Наголошується на особливому інтересі, який проявляється дослідниками джерел права в Україні щодо рішень Конституційного Суду, аналізуються різні точки зору, висловлюється авторська позиція. Робиться висновок про включення рішень, що приймаються в результаті конституційного тлумачення і містять правові позиції до системи юридичних джерел права України.

В **третьому розділі «Зв'язки системи джерел права»** розглядається мережа системних зв'язків джерел права, в якій виділяється три основних групи зв'язків системи джерел права: структурні, функціональні та генетичні.

Перший підрозділ *«Структурні зв'язки юридичних джерел права»* присвячений аналізу і характеристиці внутрішньосистемних зв'язків або зв'язків будови – структурних зв'язків, завдяки яким зберігається цілісність системи юридичних джерел права.

Структурні зв'язки забезпечують цілісність і доцільність сукупності джерел права як системи. Формування джерел права, їх взаємодія і використання як вмістилищ правових норм для забезпечення свободи, рівності і справедливості в суспільстві призводить до досягнення цілі самої системи джерел права як системи.

Системи джерел права, усіх правових систем світу незалежно від рівня регулювання мають схожу структуру компонентів: базовий (фундаментальний); похідний (конкретизуючий); допоміжний (субсидіарний). До базового компоненту можна віднести ті джерела права, які є основними для даної системи права, які конституують, визначають дане правове утворення. Такими є загальні принципи права, конституції, рішення органів конституційної юрисдикції нормативного характеру тощо. Похідний компонент об'єднує ті юридичні джерела права, які розвивають, конкретизують елементи первинного компоненту. Саме в них міститься основний масив юридичних норм. До цього компоненту входять закони (за винятком Конституції, конституційних законів), підзаконні акти, правові прецеденти, правові доктрини. Допоміжний компонент значною мірою визначається особливостями розвитку національної правової системи, в залежності від яких до нього можуть входити акти, документи, доктрини тощо, які хоча і не є обов'язковими, однак значно впливають на інші джерела права, опосередковуючись через правотворчі органи (зокрема, так зване «м'яке право»), визначаючи подальший розвиток системи джерел права і тлумачення певних правових норм. Наприклад, професійні етичні кодекси, рекомендації, міркування (opinion), керівні роз'яснення або

напрявні (guidelines), рішення іноземних судів (наприклад, переконуючі прецеденти) тощо. Джерела права допоміжного компоненту, можуть діяти лише у взаємозв'язку з базовим і похідним компонентом.

Спрощення системи джерел права, зведення права до інструкцій влади, підміна комплексу джерел права революційною правосвідомістю і директивами позбавляє систему самоорганізованості, перетворює право на редуковану модель веління влади, вихолощує поняття справедливості, свободи, рівності як суттєвих характеристик права.

В другому підрозділі «Функціональні зв'язки юридичних джерел права» показано роль і значення зв'язків у процесі функціонування системи юридичних джерел права.

Функціональними називаються зв'язки, що визначають взаємодоповнюваність і взаємозалежність юридичних приписів, джерел права, підсистем конкретних джерел права, інших складових системи джерел права в процесі їх функціонування.

Підсистеми системи джерел права пов'язані між собою функціональними зв'язками, тобто тими взаємозалежностями та взаємодіями, які впливають на відтворення та збереження системи джерел права як якісно стійкого утворення. Функціональні зв'язки загалом можуть бути охарактеризовані таким чином: кожна підсистема і кожний елемент включені у функціональні взаємозв'язки, характер функціональних зв'язків різноманітний, вони внутрішньо впорядковані, мають універсальну спрямованість, від котрої залежить функціональна значущість підсистем.

Зв'язки субординації характеризують складну ієрархічну побудову права, зокрема, обумовленість нормативно-правових актів за вертикаллю, пріоритет спеціальних норм перед загальними при вирішенні колізій, залежність місця юридичного джерела права в ієрархії джерел права від ступеня його застосування в кожному індивідуальному випадку, провідне становище в системі джерел права Конституції, тощо.

Зв'язки координації виражають іншу сторону єдності системи джерел права як цілісної системи. Вони реально проявляються тоді, коли юридичні норми, що містяться в різних джерелах права, діють сукупно. Наприклад, використання в процесі правозастосування норм, як міжнародного договору, так і закону. Також їх можна спостерігати при утворенні нових джерел права поряд з чинними.

Слід зазначити, що між сучасними національними системами джерел права і міжнародною, а також регіональними (наднаціональними) системами юридичних джерел права переважно вже не існує непереборного бар'єру. Більше того, намітилася тенденція до злиття окремих частин цих систем, інакше кажучи, проблема співвідношення національного і міжнародного права поступово переростає в проблему співвідношення, власне, національних джерел права. Міжнародна та регіональні (наднаціональні) правові системи в певних сферах (перш за все в галузі прав людини) стають частиною національної правової системи.

Таке поєднання систем юридичних джерел права дає можливість говорити про існування загальної (універсальної) системи джерел права, яка охоплює всі вищезгадані рівні: міжнародна система джерел права – регіональна (наднаціональна) система джерел права (в разі її наявності) – національна система джерел права. А також, як її горизонтальна структура – галузева система юридичних джерел права. Концепція загальної (універсальної) системи юридичних джерел права передбачає узагальнення основних сучасних джерел права в їх системі.

Регіональна (наднаціональна) система джерел права є історично закономірним суспільним явищем, наслідком виходу національних систем джерел права за власні національні межі, що обумовлено, як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Регіональна (наднаціональна) система джерел права формується внаслідок укладання договорів між державами, а також як результат правотворчої діяльності уповноважених міждержавних органів, поступово набуває самостійного характеру, її джерела є субсидіарними, тобто застосовуються на додаток до національних джерел права. На сьогодні найбільш розвинутою регіональною (наднаціональною) системою юридичних джерел права слід вважати європейську (як тісно взаємопов'язану сукупність права Європейського Союзу – права *sui generis* і права Ради Європи, яке розглядається як частина першого, однак є автономним правовим явищем).

Всі структурні підрозділи системи юридичних джерел права – законодавство, система нормативних договорів, прецедентне право, звичаєве право тощо – мають окремі функції. В системі джерел права окремі її підрозділи відособлюються в зв'язку з тими функціями, які вони виконують у процесі регулятивного впливу на суспільні відносини. Диференціація окремих напрямків системи джерел права, в свою чергу, невіддільна від їх інтеграції.

Третій підрозділ *«Генетичні зв'язки системи джерел права»* описує особливості функціонування генетичних зв'язків системи джерел права, під якими розуміються зв'язки, що виражають розвиток системи джерел права, формування її підрозділів.

Розвиток суспільних відносин спричиняє ускладнення соціальних зв'язків, ускладнення системи джерел права і, відповідно, ускладнення мережі її системних зв'язків.

В генезі системи джерел права (а паралельно з цим і в розвитку генетичних зв'язків) за впливом на регулювання суспільних відносин можна виділити наступні стадії: 1) стадія зародження (ембріонального розвитку); 2) стадія становлення; 3) стадія стабілізації; 4) стадія дестабілізації (занепаду); 5) стадія переживання (яка характеризується тим, що хоча правова система припиняє функціонування, все ж система джерел права, точніше її уламки або окремі складові, продовжують своє існування як частина нової, принципово іншої, системи джерел права).

Базові (фундаментальні) джерела права, базовий компонент, містять в собі потенційно, у «згорнутому» стані, всю систему джерел права, однак «розгортання джерел права» – себто

трансформація Конституції і похідних джерел права може протікати по-різному – в залежності від чинних соціальних норм і культурних установок.

Ціллю, ідеалом або цінністю права виступають свобода, рівність і справедливість як координати, в яких формуються правові системи, базовані на принципі верховенства права. Саме в системі цих координат відбуваються видозміни в їхніх системах джерел права. Це з особливою силою виявилось в сучасних правових державах, в яких джерела права формулюються з урахуванням даних ідеалів в контексті дотримання прав людини. Для кожного етапу розвитку будь-якої країни значення координат свободи, рівності і справедливості не є однаковими. Проте, в кожену епоху існує мінімальне значення цих координат, відповідність яким дає можливість визнавати те чи інше джерело права правовим чи неправовим.

Через багатоманітність юридичних джерел права свій вплив на формування системи суспільного регулювання здійснюють різні соціальні групи: через звичай – певні територіальні, культурні, професійні або релігійні спільноти, через прецедент – спільнота суддів, через нормативно-правові акти – парламент і виконавчі органи влади, через міжнародно-правовий договір свій вплив на регулювання суспільних відносин в державі здійснюють не лише державні органи, які підготували, підписали і ратифікували його, але й іноземні держави, з якими укладається цей договір, через Конституцію – громадянське суспільство. Саме сукупність джерел права, кожне з яких робить неоднаковий внесок у регулювання правових відносин, своєю комбінацією визначають вектор, спрямованість правового регулювання в кожному конкретному випадку, створюють неповторність і своєрідність правових систем, що існують у світі.

У **висновках** представлено основні результати дослідження. До найбільш загальних і важливих, на думку автора можна віднести наступні:

Юридична наука, як канал зворотного зв'язку, виступає необхідною умовою становлення і функціонування системи юридичних джерел права як складної динамічної системи.

В сучасних умовах до системи юридичних джерел права необхідно включати не лише традиційні (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай, правовий прецедент), а й нетрадиційні (принципи права, корпоративні джерела права, релігійні джерела права, «м'яке право» тощо).

При описі нормативної складової правової системи слід застосовувати бінарну конструкцію «система права» – «система джерел права» (а не «система законодавства», що є її підсистемою), які співвідносяться як зміст і форма.

Для ефективного і повноцінного функціонування правової системи потрібна взаємодія різних видів джерел права, які доповнюють і корегують одне одного в напрямку забезпечення принципу верховенства права.

Проблема співвідношення національного і міжнародного права поступово переростає в проблему співвідношення джерел права в рамках національної системи джерел права.

Загальна (універсальна) система джерел права включає в себе джерела права і зв'язки між ними, як в вертикальній площині – на міжнародному, регіональному (наднаціональному), національному рівнях, так і в горизонтальній площині – на галузевому рівні;

Система джерел права виступає як інтегруючий елемент, який забезпечує взаємодію між правосвідомістю і юридичною практикою, а також між правовою і іншими підсистемами соціальної системи (політичною, економічною, соціально-культурною).

Система джерел права – це сукупність всіх форм та засобів закріплення юридичних норм, взаємопов'язаних відповідними (генетичними, ієрархічно-структурними і функціональними) зв'язками, що формує нормативну складову галузі права, національної або регіональної (наднаціональної) правової системи чи міжнародного правопорядку.

Будь-яка системи джерел права незалежно від рівня регулювання має схожу структуру компонентів: базовий (фундаментальний); похідний (конкретизуючий); допоміжний (субсидіарний). До базового (фундаментального) компоненту можна віднести ті джерела права, які є основними для даної системи права, які конституують, визначають дане правове утворення. Похідний (конкретизуючий) компонент об'єднує ті юридичні джерела права, які розвивають, конкретизують елементи первинного компоненту. Допоміжний (субсидіарний) компонент може включати акти, документи, доктрини тощо, які хоча і не є обов'язковими, однак значно впливають на інші джерела права, опосередковуючись через правотворчі органи (зокрема так зване «м'яке право») і формуючи подальший розвиток системи джерел права і тлумачення певних правових норм.

Система джерел права як правове явище є результатом взаємодії двох сторін: спонтанності (як реалізація свободи) і організованості (як втілення порядку). Перша виявляє себе на стадії формування норми права, друга – на стадії нормативної упорядкованості суспільних відносин.

Надмірне обмеження свободи в суспільстві і, відповідно, редукція спонтанності в правоутворенні спричиняє порушення принципу верховенства права, правовий нігілізм.

Становлення вітчизняної системи юридичних джерел права з необхідністю потребує вдосконалення системи реєстрації і оприлюднення юридичних джерел права, в рамках якої офіційне опублікування рішень Верховного та апеляційних судів, а також інтенсифікація наукових досліджень в сфері судової практики сприятиме забезпеченню незалежності судів, прозорості відправлення правосуддя і уніфікації судочинства.

Існує якісна відмінність систем джерел права в демократичних і недемократичних державах, яка проявляється в значно нижчому характері самоорганізації (або її відсутності) в системах джерел права останніх. Обмеження свободи в недемократичних суспільствах перешкоджає зворотним зв'язкам, і

відповідно знижує ефективність правового регулювання. В свою чергу це приводить до відчуження системи джерел права і юридичної практики.

Ефективне функціонування системи джерел права у відкритому суспільстві можливе лише в разі її збагачення і ускладнення за рахунок нетрадиційних джерел права, посилення корпоративної саморегуляції, суддівської правотворчості, тобто визнання концепції різноджерельності права і впровадження її в правове буття народу.

ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ОПУБЛІКОВАНО ТАКІ ПРАЦІ:

1. Тополевський Р.Б. Місце юридичних джерел права в правовій системі// Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип.7. – Ч.3. – с.47-51.
2. Тополевський Р.Б. Система джерел права: поняття, види структура// Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип.20. – с.160-164.
3. Тополевський Р.Б. Регіональна система джерел права (на прикладі Європейської правової системи)// Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип.23. – с.140-144.
4. Тополевський Р.Б. Система джерел права: генеза, генетичні зв'язки// Право і безпека. – 2003. – Т.2. – №4. – с.80-82
5. Тополевський Р.Б. Співвідношення справедливості і юридичних джерел права. – Ідея справедливості на схилі ХХ століття: Матеріали VI Харківських міжнародних Сковородинівських читань. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – с.256-258
6. Topolevskyy R. Legislative regulation of the freedom of gatherings in the system of the Ukrainian legal sources: a collision, a misunderstanding or a joke?// Freedom of peaceful assemblies and freedom of associations in Ukraine. – Kharkiv: Folio, 2002. – p.44-50

АНОТАЦІЯ

Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права. – *Рукопис.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень. – Національний університет внутрішніх справ, Харків, 2004

Дисертацію присвячено дослідженню питань системи юридичних джерел права, її сутності, поняття, видів. Автор пропонує включити в систему юридичних джерел права, окрім традиційних (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай, правовий прецедент), нетрадиційні джерела права (принципи права, корпоративні джерела права, релігійно-правові тексти, «м'яке право» тощо). Обґрунтовується застосування співвідношення «система права» – «система джерел права», які співвідносяться як форма і зміст. Аналізується роль системи юридичних джерел права як підсистеми правової системи.

Виділено і розглянуто мережу системних зв'язків (генетичних, функціональних і структурних), що забезпечують цілісність системи джерел права. Відзначається необхідність взаємодії різних видів джерел права для ефективного функціонування правової системи.

Ключові слова: джерело права, системні зв'язки, види системних зв'язків, система джерел права, система законодавства, правова система.

АННОТАЦІЯ

Тополевский Р.Б. Системные связи юридических источников права. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений.— Национальный университет внутренних дел. Харьков, 2004.

В диссертации исследуются вопросы, касающиеся системы юридических источников права, ее сущности, понятия, видов. Анализируется роль системы источников права как подсистемы правовой системы. Рассмотрены виды системных связей (генетических, функциональных і структурных), обеспечивающих целостность системы источников права.

Обращается внимание на особенную роль правовой доктрины в становлении и функционировании системы юридических источников права.

Обосновывается необходимость обогащения системы юридических источников права за счет включения в ее состав, кроме традиционных источников права (нормативно-правовой акт, нормативно-правовой договор, правовой обычай, правовой прецедент), еще и нетрадиционных (принципы права, корпоративные источники права, религиозные источники права, «мягкое право» и т.п.).

Обосновывается новое соотношение между «системой права» и «системой законодательства», предлагается рассматривать «систему законодательства» как одну из подсистем системы юридических источников права, хотя и имеющую превалирующее значение. Именно система юридических источников права соотносится с системой права как форма и содержание.

Рассмотрено взаимодействие системы юридических источников права с другими элементами правовой системы: правосознанием, юридической практикой. Показано, что система источников права выступает как интегрирующий элемент, который обеспечивает взаимодействие между правосознанием и юридической практикой, а также между правовой и другими подсистемами социальной системы (политической, экономической, социально-культурной).

Вводится в научный оборот такая категория как «общая (универсальная) система юридических источников права», которая охватывает такие уровни правового регулирования: международная система источников права – региональные системы источников права – национальные системы

источников права (на вертикальном уровне); отраслевые системы источников права (на горизонтальном уровне).

Рассмотрены виды системных связей (генетических, функциональных и структурных), обеспечивающих целостность системы юридических источников права.

Предложено, в структуре системы юридических источников права в зависимости от влияния на правовые отношения, выделять следующие компоненты: базовый (фундаментальный); производный (конкретизирующий); вспомогательный (субсидиарный). К базовому (фундаментальному) компоненту отнесены те источники права, которые являются основными для данной системы права, и конституируют данное правовое образование. Производный (конкретизирующий) компонент включает те юридические источники права, которые развивают, конкретизируют элементы базового компонента. Вспомогательный (субсидиарный) компонент может включать акты, документы, доктрины и т.д., которые, не являясь обязательными и, будучи опосредованными через субъекты правотворчества (например «мягкое право»), значительно влияют на дальнейшее развитие системы источников права и толкование правовых норм.

Отмечается, что для эффективного и полноценного функционирования правовой системы, обеспечения принципа верховенства права необходимо присутствие в правовой системе различных видов юридических источников права, которые конкурируют друг с другом, дополняют и корректируют друг друга.

Сформулированы научные выводы и предложения, направленные на создание теоретической основы построения правового государства и его правовой системы, формирования методологических основ современной теории источников права.

Ключевые слова: источник права, системные связи, виды системных связей, система источников права, система законодательства, правовая система.

SUMMARY

Topolevskyy R.B. System links of juristical sources of law – *Manuscript*.

Thesis for a candidate's degree by specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Studies.– National University of Internal Affairs, – Kharkiv (Ukraine), 2004

The dissertation examines the system of juristical sources of law, their systematic links, nature, definition and types of the system. The author proposes to include into the system not only the traditional sources (normative legal act, normative legal treaty, legal custom, legal precedent) but also non-traditional ones (principles of law, corporative sources of law, religion sources of law, soft law etc.) The author maintains that the term «System of Law» correlates with the term «System of Sources of Law» as content and form. The work analyzes the role of the system of juristical sources of law as a subsystem of the legal system.

It highlights system links (genetic, functional, structural) as a measure of integrity of the system of juristical sources of law. It point out the legal system efficiency needs interactions of the different types of the sources of law.

Key words: sources of law, system links, system of sources of law, system of legislation, legal system.